

ՄԵԾ ԲՈՒԼՂԱՐ

13-14-րդ դարերում մայր երկրից հեռացած հայ ասարագիրների առանձին խմբեր, Վուգայի փեռով ընդգրկված հյուսիս՝ հասաավեցին գեաի միջին հոսանքում եղած քաղաքներում ու գյուղերում: Այդ հանգրվաններից էր Հին Սարայը (Սարայ Բաթու)¹, որանդ աղասաան գտած հայերը, կանոնավորելով իրենց առօրյա կյանքն ու սոցիալական վիճակը, պայմաններ սահղծեցին հիմնադրելու հրթա-մշակութային և հողևոր-պաշամունքային օջախներ, որոնցից մատենագրական աղբյուրներում հիշատակվում են Ս. Ասավածածին և Ս. Նշան եկեղեցիները: Սկզբնապես Հին Սարայում էր գանվում հայոց եպիսկոպոսական թեմի առաջնորդարանը (1319 թ.), որը ենթարկվում էր Գանձասարի կաթողիկոսությանը²:

1330-ական թվականներին Ոսկե հորգայի կենտրոնը գարձավ Սարայ-Բերքեյը, որանդ գործել է հայագի նշանավոր քանդակագործ Սարգիս վարպետը³: Սարայ-Բերքեյի կործանումից հետո հայ աղգարնակչութայն մի մասը տեղափոխվեց Ղրիմ, իսկ մյուս մասը՝ Աստրախան, հիմք դնելով այսանդի հայկական սավար գաղթօջախին⁴:

Միջնագարում Թաթարիայի տարածքի հայոց ամենախոշոր գաղթավայրը եղել է Մեծ Բուլղար քաղաքը, որը հինգ գար շարունակ պահպանեց իր բացառիկ դերը իրրև միջաղգային աղրանքափոխանակութայն հանգուցակեա⁵:

Մեծ բուլղարի ընդարձակ ավերակները գանվում են Թաթարական Հանրապետության Կուլբիշևի շրջանում՝ Վուգա և Կամա գեաների հատման անկյունում: Ուսումնասիրողների կարծիքով, հայերի երթևեկը այսանդ եղել է 9-10-րդ դդ.⁶:

Իրն-Ֆադլունը, նկարագրելով արարական դեսպանութայն ժամանումը բուլղարների խանի մոտ 922 թվականին, նշում է. որ «Նրանք (Մեծ Բուլղարի ընակիչները - Գ. Գ.) , աղրում են յուրգերում, միայն այն ասրրերութայմը, որ Թագավորի յուրգը շաա մեծ է. որում անդավորվում է հաղար հոգի, հատակին փոխած են մեծ մասամը հայկական գորգեր»⁷:

Մեծ բուլղարի հայ աղգարնակչությունը գանվածարար աղրել է քաղաքի պարսպապաանից դուրս, նրա արևմայան և հարավային հատվածներում, ընդհուպ մինչև Աղարագար դյուղը: Սյա հանգամանքը ըացաարվում է այն իրողութայմը, որ օաարերկրյա վաճառականներին, իրրև կանոն, չէր թույլաարվում իջևանել քաղաքի ներսում. նրանք կարող էին ապաստանել մերձակա դյուղերում կամ պարգապես պարսպից դուրս: Ահա այս ժամանակավոր

1 Գտնվում էր Վուգայի գետարերուցից ոչ հեռու, Աստրախանի նահանգի Սելիտերնոյե գյուղի շրջանում:

2 Լ. Նաչիկյան, Հայերը Հին Մոսկվայում, էջ 13:

3 А. Якубовский, Феодальное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой в X-XV вв., Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской. ССР, Л., 1933, տե՛ս նաև Б. М. Миллер, Об армянских надписях в Болгарах, ИРАИМК, т. IV, с. 69.

4 Լ. Նաչիկյան, Հայերը Հին Մոսկվայում, էջ 15:

5 Նույն տեղում, էջ 8:

6 С. С. Айдаров, Н. Д. Аксенова, Великие Булгары, изд. 2-е, Казань, 1975, с. 43; А. П. Смирнов, Армянская колония города Болгара. "Материалы и исследования по археологии СССР", № 61, т. II, М., 1958, с. 338; Г. В. Юсупов, Введение в болгаро-татарскую эпиграфику, М., 1960.

7 Տե՛ս Ибн-Фадлан, Путешествие на Волгу, перевод с комментариями, под редакцией И. Ю. Крачковского. М., 1939, с. 73; С. С. Айдаров, Н. Д. Аксенова, նշվ. աղյւս., էջ 43: Տե՛ս նաև՝ Բ. Ն. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները... Բ. Բ, Երևան, 1964, էջ 39:

կացարաններն էլ աստիճանարար ընդարձակվելով՝ դարձան մշական բնակության վայրեր: Այս եղանակով է ստեղծվել Մեծ Բուլղարի հայոց դաղութ-ավանը¹, որը ըստ գավաճեց առավելագույն Ոսկե Հորդայի անհատականության շրջանում՝ 13-14-րդ դարում²:

Մեծ Բուլղարի հյուսիս-արևմտյան կողմում, նույնպես պարսպապատներից գուրս, գանվելիս է եղել երկհարկանի մի կառույց, որի շուրջ ապրել են բացառապես հայ բնակիչներ: Ասկայն մեզ անհայտ ինչ-ինչ պատճառներով այդ շինությունը հորջորջվել է «Հունական պալատ» անվամբ: Իրականում, ինչպես պարզել են հետագա ուսումնասիրողները, այն եղել է հայկական եկեղեցի (16,4×12,6 քմ մակերեսով), որի ավերակները պահպանվել են մինչև օրս:

Այս կապակցությամբ հետաքրքրություն է ներկայացնում ոռու սարկավազ ոմն Միխայիլի հիշատակադրությունը: Նկարագրելով 1712 թ. Մեծ Բուլղար քաղաքում ոռուսական Ոսպենսկի արանց անապատի կառուցման հանգամանքները, նա գրում է.

«Պարսպապատներից անգին՝ դեպի Վոլգայի կողմը, կա քառանկյուն մի պալատ՝ առանց կամարների, հինգ սաժեն³ լայնությամբ և մեկ արշին⁴ երկարությամբ... միակ մուռքով... Այս պալատը նախկինում եղել է եկեղեցի, որովհետև նրա շուրջ կան գրեթե ամբողջաբար, իսկ արձանադրությունները նմանվում են հայկական տառերին...»⁵: Հայոց եկեղեցու, այսինքն՝ «Հունական պալատի»⁶ կործանումից հետո՝ 18-րդ դարում, նրա շինարարներն օգտագործվել են այլ նպատակներով: Եկեղեցուց արևմուտք եղել է հայկական գերեզմանոցը, որանդ պեղումներ են կատարվել 1945 և 1948 թվականներին: Հնագետներն այստեղ պեղել են 113 գերեզման, որոնցից հայանարելած զգեստներն ու զարդարանքները կրել են Անիի կամ Դվինի ինքնաատկա արվեստի կնիքը: Պեղումների ընթացքում գտնվել են ոսկե և արծաթե ականջօղեր, մաաանիններ, մարգարիտներով ընդելուզված ալյուրյա իրեր: Մինչև 18-րդ դարը գոյաաեած գերեզմանատունը ամրաղծապես ոչնչացավ 20-րդ դարի 20-ական թվականներին⁷:

Կուլյրիշեյան հնագիտական արշավախմբի ղեկավար Ա. Պ. Ամիրնովը, հանգամանորեն ուսումնասիրելով Վոլգայի Մեծ Բուլղար քաղաքի հայոց դաղութախի անցյալի մշակույթը, նրա ճարարապետությունը, եղբակացնում է.

«Բոլոր հիմքերը կան կարծելու, որ հայկական ճարարապետական գաղտը իր ազդեցությունն է թողել բուլղարական ճարարապետության ձևավորման վրա»⁸: Հեղինակի համոզմամբ՝ Մեծ Բուլղարի բաղնիքները իրենց կառուցվածքային հորինվածքով և անհատական հնարքներով հիշեցնում են Անիի և Անրերդի նմանօրինակ կառույցները, որոնք

1 Հո. Մ. Ջանիդյան, Վոլգայի ափին հայտնաբերված հայկական արձանագրությունները, «Բանրեր Մատենադարանի» 1973, № 11, էջ 211:

2 Մեծ Բուլղարի հայկական գաղութը գոյատևեց 9-րդ դարից մինչև 15-րդ դարի երկրորդ կեսը (տե՛ս Հո. Ջանիդյան, նշվ. աշխ., էջ 211):

3 Մեկ սաժենը = 2,13 մ:

4 Մեկ արշինը = 71,12 ս:

5 К. И. Новоструев, О городах древнего Волжско-Болгарского и Казанского царств. Труды I, АС, т. II, М., 1871, с. 538.

6 А. П. Смирнов, Армянская колония города Болгара. "Материалы и исследования по археологии СССР", вып. 61, М., 1958, с. 330-359.

7 В. Ф. Смолин, Археологический очерк Татарской республики. "Материалы по изучению Татарстана", вып. II, Казань, 1925, с. 67. Ի դեպ նկատենք, որ Մ. Մ. Գերաիմովը Մեծ Բուլղար քաղաքի գերեզմանոցից հայտնաբերված զանգերի հիման վրա վերականգնել է մի շարք հայերի դիմաքանդակները, որոնք ցուցադրվում են Կազանի թանգարանում:

8 А. П. Смирнов, указ раб., с. 330-359, он же: Волжские болгары, М., 1951, с. 208, А. С. Башкиров, Памятники болгаро-татарской культуры на Волге, Казань, 1929, с. 331.

թեև ժամանակագրական առումով ավելի վաղ շրջանի շինություններ են¹:

Թաթարստանի Հայկական արձանագրությունները² իրենց ըովանդակությամբ Հիշաա-կադրային են. դրանք փորագրված են գորշ- գեղնավուն կրաքարերի վրա, որոնք գարերի ընթացքում քայքայվել են: Մեր տեսած երեք արձանագրություններից մեկը գտնվում է Կազանի պետական Համալսարանում, մյուսը՝ Տեալուշի գյուղի մանկավարժական ուսումնա-րանի բակում³, իսկ մեկը այլը՝ Մեծ Բուլղար քաղաքի Ուսպենսկի ոռոսաց եկեղեցու Հիմնա-տառի շարվածքի մեջ: Հո. Ջանփուլադյանը գրում է, թե Հայերեն երկու արձանագրություններ գտնվելիս են եղել Կազանի երկրագիտական թանգարանում⁴, սակայն մեր այցելության ժամանակ դրանք տեղում չէին և ստիպված էինք ընթերցել միայն էսաամպները:

Մերձվողյան Հայերեն վիմագրերի վերծանությամբ ղրազվել են Ան-Մարաենը, Մ. Բրոսեն, Ի. Լեպեխինը, Հ. Օրբելին, Ա. Պ. Սմիռնովը, Բ. Վ. Միլլերը⁵, Ս. Մ. Շպիլևսկին և ուրիշներ: Արժանին պետք է հառուցել Հո. Մ. Ջանփուլադյանին, որի վերծանությունները Հիմնականում կատարյալ են:

Ի դեպ նկատենք, որ մենք համամիա չենք այն հեղինակների հետ, որոնց կարծիքով իբրև թե Մեծ Բուլղարի Հայերեն ըուրր արձանագրությունները վերջում ունեն արարաաաո. թվագրություններ: Մինչև այժմ պահպանված վիմագրերից և ոչ մեկը չի հասաաաում այս վարկածը:

Հեաագարձ Հայացք գցելով մերձվողյան Հայկական արձանագրությունների ուսումնա-սիրության նախապամությունը, առանձնակի պեաք է նշել Պեարոս Ա կայսեր իաղացած գերը: 1722 թ. այցելելով Մեծ Բուլղար, նա հեաաքրքրվում է պահպանված հնություններով: Նրա չքախմբում եղած Հայաղգի կապիաան Իվան Վասիլևր աեղեկացնում է. որ գրանք Հայերեն արձանագրություններ են⁶: Կայսրը խնդրում է վերծանել և ոռոսերեն թարգմանկ եղած ընաղրերը: Բաըերախաաար, ցարդ պահպանվել են Իվան Վասիլևի վերծանությունների լռաանկարները, որոնք մեզ սիրով արամագրեց Մեծ Բուլղար քաղաքի արգելոց-թանգարանի աոթեն Ջամիլ Արղըռահմանովիչ Մուհամեդչինը: Իվան Վասիլևի ըուն ձեռաղրերը այժմ պահպանվում են Թաթարսաանի Կենարոնական արխիվում +192 թվահամարի աակ: Ահա դրանք՝ հետագա ուսումնասիրողների թարգմանություններով հանգերձ.

418. Ц Г А Д А Ф онъ + 192, ցուցակ № 1, Կազանի նահանգ, № 4/4, թերթ 1:

Իվ. Վասիլևի վերծանությամբ՝

ԹՎ. ԶԶԶ (1537). ՀԱՆԳԻՍՏԱ. ՏՊԱՆՍ ՆԱԶԱՐԻՆ Ի ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ԵՄ ՊԱՏՐՈՆԻԿ Լ ՄԱՐԻՆՈՍԻՆ, ԱՐԹ ՈՒԽ ՈՐ ԳԱՅ ՔԱՂԱՔՍ ԱԾԱՅՍԻՐՈՒՆ...

Նույնը՝ Ս. Մ. Շպիլևսկու ոռոսերեն թարգմանությամբ.

"СЕЙ КАМЕНЪ ПОЛОЖЕНЪ НАДЪ УМЕРШИМЪ АРМЯНИНОМ-НАЗАРОМ И НАДЪ ЖЕНО-Ю ЕГО МАРИНОЮ..."¹

¹ А. П. Смирнов, указ раб., с. 331.

² Ֆրանսերեն ազատ թարգմանությամբ դրանցից չորսը հրատարակել է Սեն-Մարտենը, մշելով, որ արձանագրությունները ընդօրինակված են սխալներով: M. Saint-Martin, Notes Bulgharie. Journal Asiatique, VII, Paris, 1831, p. 503-506.

³ Н. Ф. Калинин, От Сюкеева к Камскому устью. "Записки татарского Музея", Казань, 1928, с. 12-13.

⁴ Հո. Մ. Ջանփուլադյան, մշվ. աշխ., էջ 213:

⁵ Б. Б. Миллер, Об армянских надписях в Болгарах и Казани. "Известия Российской академии истории материальной культуры" (ИРАИМК), т. IV, JI., 1925, с. 65-80.

⁶ Древние города и другие болгаро-татарские памятники в Казанской губернии С. М. Шпилевского, Казань, 1877, с. 249-253. Далее - С. М. Шпилевский.

Մեծ Բուլղար քաղաքի Ասավածածնի վերափոխման ուղևորական գմբեթավոր եկեղեցու (Церковь Успения) հարավային հիմնապատից վեր նորոգման ժամանակ իրրե շինաքար օգտագործված ապանաքարի ձախ եղրին՝ 5. տող (աջակողմյան մասը պատի մեջ է)։

419. ՅԱՐԿՍ ԱՅՍ ՈՒՆԵ.../

... ԱԿԱՆ ՄԱ... ՈՒ.../

ՆԻՆ ՓՈԽԵՑ.../

...ՄԵՂԱՑ ԹՈՂՈՒ.../

ՀԱԻՐՆ ԱԻԱՔ ՊԱՐ.../

Հո. Զանփուլադյանը, հետեկող Մ. Բրոսսի վերծանությունը, առաջարկում է ընթերցել. ՅԱՐԿՍ ԱՅՍ ՈՒՆԵԼՈՎ ԶՊԱՏ/ԻԱԿԱՆ ՄԱՐ[ՄԻՆ] ՍԱՌ ԱՅ ԽԱԹՈՒ/ՆԻՆ.

ՓՈԽԵՑԱԻ Ի ՔՍ. ՈՎ ԿԱՐԴԷ/Ք ՄԵՂԱՑ ԹՈՂՈՒԹԻ[Ի]Ն ԽՆԴՐԷՔ ԱՅ ՀԱԻՐՆ ԱՎԱՔ ՊԱՐ[ՈՆԻՆ]։ Ի Թ[ՎԻՆ] ԶՀ (1321)։

Հրատ. Հո. Զանփուլադյան, 216, М. Броссе,
Об армянских надписях в Болгарах, с. 183.

420. Պրոֆ. Ն. Բերյոգինը այս արձանագրությունը ուղևորեն թարգմանել է հեռեյալ կերպ. "ГРОБЪ ЭТОТ ЗАКЛЮЧАЕТЪ ЧЕСТНОЕ ТѢЛО САРЫ, ГОСПОЖИ, КОТОРАЯ ПЕРЕШЛА КО ХРИСТУ. ВЫ, КОТОРЫЕ ЧИТАЕТЕ ЭТО, ПРОСИТЕ У ЕГО ПРОЩЕНИЯ ГРЕХОВЪ ЕЯ. ГОСПОДИНЪ АВАНЪ. ГОД 770".

Ծանոթ. Նույն կերպ 1819 թ. ընդօրինակել էր գնդապետ Պոտտը, որից օգտվել է Ա. Մ. Շպիլևսկին (տե՛ս С. Шпилевский, էջ 251)։

Հրատ. Н. Березин, Булгары на Волге,
Казань, 1853, с. 64-66, С. Шпилевский, с. 253.

Ըսա Իվ. Վասիլևի վերծանություն՝

ԱՅՍ ՀԱՆԳՍԱՐԱՆՍ ՅՈՎԱՆԻՍԻ ՈՐԴԻ ՎԱՐԴԱՆԻՆ. Թ[ՎԻՆ] ԾԾԵ ՈՒՄՆ ԳՐԱԾ Է։

Հո. Զանփուլադյանի ընթերցմամբ՝

421. ԱՅՍ ՀԱՆԳԻՍՏ /ՊԱՐՈՆ/ ՅՈՎԱՆԻՍԻՆ ՈՐԴԻ ՎԱՐԴԱՆԻՆ. Թ[ՎԻՆ] ԷՃԾԵ (1308)։

Ծանոթ. Արձանագրությունը թարգմանաբար հրաատարակել են Մ. Բրոսսեն, Աեն-Մարաները, Շպիլևսկին և այլք։ Մ. Բրոսսի կարծիքով՝ կասկածելի է թվագրությունը։

Հրատ. Հո. Զանփուլադյան, 214, С. Шпилевский, с. 249.

ՏԵՏՅՈՒՐԻ ԳՅՈՒՂ

(Թաթարական Հանրապետության Կույրիշևի շրջան)

422. Տալանախար կրաքարից, օրորոցաձև, երկթեք մակերեսով՝ եռաստիճան պատվանդանի վրա (ամրողջական մեկ քարաբեկորից կերաված)։ Այժմ գտնվում է Տեայուշիի մանկավարժական ուսումնարանի մուտքի գիմաց՝ պարանեղի մեջ։ Արձանագրությունը եղծված է քայքայված է. ուստի աալիս ենք ըսա նախորդ հրաատարակիչների վերծանություն.

[Թ]ՎԻՆ ԶԿԷ (1318). Ի ՏԱՐԱԺԱՄ ՀԱՍԱԿԻ ՅԱՆ[ԿԱՐ]ԾԱԿԻ ՎԱԽՃԱՆ[Ե]ՅԱԻ ԱՂԱԽԻՆՍ ԱՅ ՏՈՒՂԱՆ ՄԵԼԻՔՍ ԵԻ ՓՈԽԵՑԱԻ ԱՌ ՔՍ ԱՄ ՄԱԻՍ ԻՈՒ (21) ԹՈՂԼՈՎ ՄԵՋ ՍՈՒԳ ԱՆՄԽԻԹԱՐ